

O užitečnosti a neprospěchu pojmu totalitarismu při zpětném pohledu na starší koncepty

Bedřich Loewenstein

Užití historicko-politických pojmů se nedá zpravidla oddělovat od subjektivních postojů a hodnotících soudů; mnohé z nich jsou původně pojmy *bojové*, jak už konstatoval Carl Schmitt, a až dodatečně se v historických diskurzích zobjektivizovaly. Zde nejde o to v platónské tradici „substancialisticky“ zjistit, co je v tom či onom pojmu obsaženo, ale do jaké míry se určitým způsobem definovaný termín empiricky osvědčil, popřípadě v jakém významu jej jednotliví autoři užívali.

Přesto není chybou tvrdit, že historikův jazyk vždy ukazuje i zpátky na vypravěče, protože lze z užití určitého slovníku usuzovat na jeho intence a poznávací zájmy – až po známý Mefistův sarkasmus: „Co duchem časů zvete, je přec jen pánů samých duch.“ Nechci tu samozřejmě zkoumat ducha Miloše Havelky, či dokonce jeho mimovědecké intence, a předpokládám, že chce především historikům, rezistentním vůči teorii, dát k dispozici plody své učenosti coby nástroje hlubšího poznání: *nerozumíme* namnoze tomu, co se domníváme vědět, a sebestilnější studium archivů zůstává neplodné bez kritického dotazování „materiálu“ a bez přesahného pojmového aparátu; z individuálního předběžného vědomí a z osobních idiosynkrazí vznikají poznávací šance – stejně jako slepé uličky (takže může být legitimní i „historikova skepse“ vůči politicky instrumentalizovaným, spekulativním či moralizujícím pojmům, *nota bene* je-li vyslovena na konci bohatého pojmově-historického přehledu).¹

1 Viz SVÁTEK, František: Koncept totalitarismu a historikova skepse: Poznámky o politické a historiografické diskusi. In: JECH, Karel (ed.): *Stránkami soudobých dějin: Sborník k 65. na-*

V dalším budu reagovat jen na několik bodů Havelkova textu.

1) Tvrzení, podle něž hlavní spisy a teze diskurzu o totalitarismu byly v Československu namnoze známé, ale nenalezly až do sedmdesátých let uplatnění v vlastních rozpravách a úvahách, jistě odpovídá skutečnosti, vyžaduje však komentáře. Od května 1945 do února 1948, před ustavením ideologického monopolu, bylo v zásadě možné užívat termín „totalitarismus“. Pokud ve veřejných debatách zazníval, tak většinou v podobě odvozeného adjektiva „totalitní“, v náznaku i srovnávání obou historických forem totalitarismu. S ohledem na vítězný Sovětský svaz (a bez vypracovaného pojmu totalitarismu) to však bylo vcelku zřídkačným jevem. Benešova směrodatná kniha z doby války *Demokracie dnes a zítra* například rozlišuje pojmy „autoritarismus“ a „totalitarismus“, tenduje však k tomu druhý z nich vztahovat pouze na fašistické režimy, zatímco v jeho pojetí autoritativní Sovětský svaz se údajně nachází ve fázi demokratické proměny.²

Benešova *wishful thinking*, jeho nedostatek pojmové přesnosti a otevřenosti, ostatně sdílely četné soudobé překlady do češtiny: jmenuji namátkou mnoho diskutovanou knihu Emeryho Revese *Anatomie míru*,³ která se spokojuje s tím, že perspektivně, tedy z pohledu pokaždé jedné ze tří velkých dobových alternativ, poukazuje na podobnost obou ostatních: z pohledu Západu tedy na analogii fašismu a komunismu, z komunistické perspektivy na příbuznost fašismu a buržoazního liberalismu a podobně. Revesovi zde nejde tolik o realitu jako o překonání ideologického vidění. Rovněž relativizující je válečný spis amerického teologa Reinholda Niebuhra *Synové světla a synové tmy*, česky vydaný s doslovem Josefa Lukla Hromádky.⁴ Autor proti nacistickým „synům tmy“ staví západní liberalismus a marxistický komunismus jako dva dobře míněné, avšak obdobně pomýlené projekty „synů světla“. Marxistům Niebuhr vyčítá, že zdroj zla jednostranně spojuje s *individuálním* vlastnictvím: „Vývoj ředitelské třídy v Rusku, která spojuje hospodářskou moc s mocí politickou, je historickým popřením marxistické teorie.“⁵

Mezi katolickými intelektuály byl diskutován „manifest personalismu“ Emanuela Mouniera, česky vydaný pod titulem *Místo pro člověka*.⁶ Obsahuje kritické kapitoly o občanském individualismu, fašismu a novém marxistickém člověku – s vlastním poselstvím, že úpadek liberálního zvěčnění není zastaven a překonán ani fašistickým voluntarismem, ani marxistickým kolektivismem. Jejich společným pozadím

rozeninám Karla Kaplana. Praha, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR 1993, s. 29–60. (Je zde řeč o „antiideologické ideologii“ podle Pierra Hassnera.)

2 BENEŠ, Edvard: *Demokracie dnes a zítra*. Praha, Čin 1948, s. 81 a 231 n.

3 REVES, Emery: *Anatomie míru*. Praha, Fr. Borový 1947.

4 NIEBUHR, Reinhold: *Synové světla a synové tmy: Ospravedlnění demokracie a kritika její tradiční obrany*. Praha, Jan Laichter 1947.

5 *Tamtéž*, s. 132.

6 MOUNIER, Emanuel: *Místo pro člověka: Manifest personalismu*. Praha, Vyšehrad 1948.

je podle Mouniera popření nezávislé osobnosti, namísto níž nastupují masy lidí vykořeněných, kteří se vzdali vlastního svědomí a odpovědnosti.⁷ Masy jsou pro obě hnutí objektem drezury; konstatování levicového katolíka, že i marxistická diktatura koneckonců setrvává v rámci buržoazních hodnot,⁸ není přitom pozitivní výpovědí.

I výrazněji politické, za války sepsané úvahy teoretika britské Labour Party Harolda Laskiho *Úvahy o revoluci naší doby*⁹ věnují ruské revoluci a nacismu po jedné kapitole. Autorův obraz ruské revoluce není nekritický, když například píše: „Uctívání Stalina se stalo skutečným náboženstvím, přičemž Politbureau funguje jako univerzita pro kardinály a tajná policie jako inkvizitor bolševického papeže.“¹⁰ Kniha je však psána s velkým porozuměním, i proto, že autor vychází z vyhlídky na pokračování blahodárného spojení se Sovětským svazem. Srovnávání tak vede Laskiho od bolševiků nikoli k fašismu, nýbrž k idealismu samolibých, nesnášenlivých puritánů 17. století. Britskému teoretikovi neunikl ani kult Hitlera,¹¹ nacistický režim však pochopil pouze jako dobovací militarismus bez pozitivních zásad, takže se nenabízí komparace obou systémů, natož společný pojem totalitarismu.

Tento termín sice známe nejpozději od roku 1926, ale až o desetiletí později – většinou díky narůstajícímu proudu „renegátské“ literatury typu Borise Souvarina, Arthura Koestlera nebo Ignazia Siloneho – nabývala identifikace „hnědého“ a „rudého“ fašismu pevnější podoby. Tyto spisy jistě neušly pozornosti jednotlivých „trockistických“ intelektuálů v okruhu kolem Karla Teigeho, Josefa Guttmanna, Závašše Kalandry, Stanislava Budína a Mileny Jesenské, vesměs se ale podrobovali fatální disjunktivní logice (buď Stalin, anebo Hitler).¹² Navíc často podléhali dojmům, že podobná svědectví bývalých komunistických soupeřů nejsou dostatečně seriózní; později k tomu ještě přispělo, že někteří z uprchlíků před nacismem, kteří našli azyl v Sovětském svazu a po uzavření německo-sovětské smlouvy byli Stalinem vydáni gestapu, na jeho příkaz sepsali zprávy o sibiřských lágrech a věznicích tajné policie, jichž po útoku na SSSR zneužila německá propaganda.¹³

7 *Tamtéž*, s. 43.

8 *Tamtéž*, s. 58 n.

9 LASKI, Harold: *Úvahy o revoluci naší doby*. Praha, Václav Petr 1948.

10 *Tamtéž*, s. 111.

11 *Tamtéž*, s. 176.

12 Viz ROHRWASSER, Michael: Totalitarismustheorie und Renegatenliteratur. In: SÖLLNER, Alfons – WALKENHAUS, Ralf – WIELAND, Karin (ed.): *Totalitarismus: Eine Ideengeschichte des 20. Jahrhunderts*. Berlin, Akademie 1997, s. 105–116, zde s. 109; WIELAND, Karin: Totalitarismus als Rache (Ruth Fischer). In: *Tamtéž*, s. 117–138; FURET, François: *Das Ende der Illusion: Der Kommunismus im 20. Jahrhundert*. München, Piper 1996, s. 166 n. a 209 nn. (ve slovenském překladu: *Minulosť jednej ilúzie: Esej o idej komunizmu v 20. storočí*. Bratislava, Agora 2000).

13 Nejznámější zpráva toho druhu vyšla ovšem až roku 1949 z pera přítelkyně Mileny Jesenské: BUBER-NEUMANN, Margarete: *Als Gefangene bei Stalin und Hitler*. München, Verlag der Zwölf

Náběhy k teorii totalitarismu vycházely i z katolické tradice, například od Waldemara Guriana, který kromě knihy o bolševismu (1931) napsal řadu dalších studií, v neposlední řadě o německé pravici (1932).¹⁴ Ruskožidovský konvertita ve svém pojetí totalitarismu (i když ho tak zde ještě nenazýval) vychází z radikální kritiky moderny coby sekularizované masové společnosti a ze sklonu k sebezbožnění člověka; někdejší přítel Carla Schmitta však zná i *výjimečný stav* jako normu moderních diktatur a ztrátu autonomie jednotlivce. Gurianovo působení se podle všeho omezovalo na katolické antiliberální prostředí a v poválečném Československu se už prakticky nemohlo uplatnit.

Použitelný analytický pojem totalitarismu mezitím vznikl v kruzích německé emigrace ve Spojených státech, také jako systematizující srovnávací přístup. Jmenuji zde jen *Permanentní revoluci* Sigmunda Neumanna,¹⁵ která v Československu s velkou pravděpodobností zůstala neznámá a po spojenectví s Moskvou se i na Západě stala politicky nekorektní. Německý emigrant, žák Hanse Freyera, zde charakterizuje tři typy diktatur jako charizmaticky nabitě „polemické režimy“, jako *crisis governments* na bázi amorfních mas v čele s vůdcem, který agresivního kolektivního ducha stupňuje na *quasi religious missionarism*. Všechny vycházejí z ražby světové války a samy směřují k nové totální válce.

V českých protikomunistických polemikách po květnu 1945 se uplatňovalo spíše jen rétorické pojetí totalitarismu, když jednotliví novináři situovali současné komunistické praktiky do blízkosti dobře známých jevů z doby protektorátu – koncentračních táborů, „glajchšaltování“, masové demagogie, „gestapismu“, potlačování nepohodlné kritiky a podobně.¹⁶ Difamující obvinění z totalitarismu, popřípadě fa-

1949. Větší publicitu si však získávala svědectví jiného druhu, s nimiž přicházeli začasťe západní levicovní intelektuálové, jako např. George B. Shaw: „V Rusku jsem viděl lidumilně vedenou trestaneckou osadu, jež se rozvíjela v kvetoucí průmyslové středisko, protože trestanci raději zůstávali na místě i po odpykání svého trestu.“ (SHAW, George Bernard: *Politika pro každého*. Praha, Práce 1947, s. 405.)

14 GURIAN, Waldemar: *Der Bolschewismus: Einführung in Geschichte und Lehre*. Freiburg/B., Herder 1931; GERHART, Walter [= TÝŽ]: *Um des Reiches Zukunft: Nationals Wiedergeburt oder Politische Reaktion?* Freiburg/B., Herder 1932; viz k tomu HÜRTEN, Heinz: *Modernitätskritik und Totalitarismustheorie im Frühwerk W. Gurians*. In: SÖLLNER, A. – WALKENHAUS, R. – WIELAND, K. (ed.): *Totalitarismus*, s. 25–34 (viz pozn. 12).

15 NEUMANN, Sigmund: *Permanent Revolution: The Total State in the World at War*. New York, Harper 1942.

16 Tak např. temperamentní, už roku 1946 umlčená publicistka Helena Koželuhová napsala 14.10.1945 do *Lidové demokracie*, že svobodný tisk je „skoro jediným důkazem, že už nejsme v totalitním státě“ (KOŽELUHOVÁ, Helena: Ještě jednou o té diskusi In: DRÁPALA, Milan (ed.): *Na ztracené vartě Západu: Antologie české nesocialistické publicistiky z let 1945–1948*. Praha, Prostor 2000, s. 118–120, zde s. 120). „Vliv Německa“ lze podle ní „jasně vidět na určitých vrstvách u nás, jež s takovou vervou odsuzují každou kritiku a chtějí shodně s nacistickým ná-zorem tvrdit, že je správné jen chválit a rozplývat se v nadšení. (...) Těch několik totalistických

šismu, samozřejmě mělo zpochybnit komunistický nárok být jedinou alternativou nacismu; naopak komunistická publicistika nešetřila výtkami na adresu svých kritiků, že voláním po občanských právech a právním státě jen chtějí chránit nacisty a kolaboranty, neusilují-li rovnou o „nový Mnichov“.¹⁷

2) V publicistických potyčkách poválečných let kromě užívání „fašistických“ metod zaznívalo i další téma zmíněné Milošem Havelkou – demoralizace české společnosti v důsledku rozbití republiky, jejích struktur, jistot a hodnotových představ. Mluvílo se však především o mentalitách a morálce, o zlhostejnosti, cynismu, politické apatii; po porážce v únoru 1948 pak také o „kapitulantství“, které se vyvinulo v takřka masochistické *basso continuo* protibenešovské kritiky v exilové a disidentické literatuře.

Intelektuální revue *Skutečnost*, kterou vydávali mladí čeští a slovenští uprchlíci původně v Ženevě, se nicméně nespokojovala s kritikou benešovských nacionálních a slovanských iluzí („slavjanoběsnění“),¹⁸ poválečné „demokracie na odvolání“ nebo sociálních a mravních následků nuceného vysídlení Němců – pasti, která Československo musela na nedohlednou dobu vázat na stalinské Rusko – a pouštěla se do nekompromisního zpytování mentálních předpokladů neblahého národního vývoje. Už nacistický teror a válka národ zesurověly a roznítily touhu po odplatě: neodolali jsme pokušení stát se žalárníky a nacvičili poúnorové metody.¹⁹ Únor 1948 jako by byl „pouhým článkem v řetězu duchovního a mravního sestupu naše-

terroristů nemůže nikoho zastrašit.“ (TÁŽ: Ubozí hrdinové. In: *Tamtéž*, s. 121–123; původně vyšlo 14.11.1945 v *Lidové demokracii*.) Pojem „gestapismus“ opakovaně používal Pavel Tigríd, např. v *Lidové demokracii* 22.5.1946 nebo 16.3.1947 (TIGRID, Pavel: Abychom opravdu věrni zůstali... In: *Tamtéž*, s. 207–210; TÝŽ: Od Zlatého pobřeží až po Bílinu. In: *Tamtéž*, s. 232–235). O pokročilém stupni zglajchšaltování psal Tigríd také v *Obzorech* 31.8.1946 (TÝŽ: Je u nás svoboda tisku? In: *Tamtéž*, s. 221–223). Obdobně Jan Kolár (pod pseudonymem Marius) napsal do *Obzorů* 13.7.1946: „Je až nepochopitelné, jak důkladně dokázala sedmiletá okupace našemu národu vnútit úctu k moci a strach z jejích prostředků...“ (KOLÁR, Jan: Československá demokracie v krizi? In: *Tamtéž*, s. 301–306, zde s. 305.) Podobně se vyjádřil v *Lidové demokracii* 5.3.1947 (TÝŽ: Co jest naciismus. In: *Tamtéž*, s. 307–310). Luděk Forman v *Nových průdech* z 11.5.1947 shledával „modloslužebníky a byzantince“ při práci a za nimi „čertovo kopyto usměrnění“ (FORMAN, Luděk: Demokracie bez kontroly? In: *Tamtéž*, s. 371–374, zde s. 373). Katolický publicista Ladislav Jehlička v týdeníku *Vývoj* 7.5.1947 poukázal na „duchovní vzduchoprázdnotu“, která vznikla nekulturním cizím panstvím a kterou komunisté naplňují svou revoluční psychózou (JEHLIČKA, Ladislav: Dvě revoluce. In: *Tamtéž*, s. 488–490).

17 Viz BRENNER, Christiane: *Zwischen Ost und West: Tschechische politische Diskurse 1945–1948*. München, R. Oldenbourg 2009, s. 5, 20 n. ad.

18 ALBERT [DITTRICH, Zdeněk]: K problému česko-německému. In: PREČAN, Vilém (ed.): *Hluboká stopa: Nezávislá revue Skutečnost 1949–1953*. Praha, Československé dokumentační středisko 2008, s. 158 (původně článek vyšel ve *Skutečnosti* v prosinci 1949).

19 *Tamtéž*, s. 158–163.

ho národa“.²⁰ Ba suverénní národní stát se ve světle zkušeností od roku 1938 („od Mnichova k Jaltě“) zdá být přímo bludnou cestou. „Niet demokratického nacionalizmu,“ rezultoval Karol Belák jednoznačně.²¹ A „nejsme udělání z látky, z které se dělají klasičtí hrdinové“;²² navíc od Mnichova se zdá, že zmizela všechna důvěra v právo, každá úcta k lidské důstojnosti a nabývá převahy přesvědčení, že se idealismus „nerentuje“. V článkách *Skutečnosti* nechybí ani kritika tradičního českého stranictví coby rozdělování prebend,²³ ani deficitů současné, i zevnitř ohrožené západní demokracie.²⁴ Pojem totalitarismu zde běžně slouží hlavně k označení sovětské reality.²⁵

Výše zmíněný hyperkritický typ reflexe reprezentuje kupříkladu *Česká citadela* Oswalda Kostrby-Skalického (publikovaná pod pseudonymem Christian Willars), která svým místy bezuzdným útokem překračuje Mnichov a Beneše a bere si na mušku chybějící substanci českých politických elit, jejich historicky podmíněnou nedostatečnou úroveň i katastrofální důsledky jejich selhání.²⁶ Autor jejich nedosti vyvinutou liberální politickou kulturu odvozuje z primárně etnického chápání politiky, jakož i ze skutečnosti, že republika nebyla vybojována vlastní silou; mohl

20 [SUDA, Zdeněk:] Je to horší, než si myslíte! In: *Tamtéž*, s. 49 (článek vyšel v březnu 1949 jako úvodník 1. čísla *Skutečnosti*).

21 BELÁK, Karol: Na prahu demokratickej suverenity. In: *Tamtéž*, s. 498 (článek vyšel ve dvojčísle z října a listopadu 1950).

22 HRUBÝ, Antonín: Rozhovor s Karlem Čapkem. In: *Tamtéž*, s. 584 (článek vyšel ve dvojčísle z listopadu a prosince 1951).

23 Viz např. ALBERT [DITTRICH, Zdeněk]: Strany, jaké jsou a jaké by neměly být. In: *Tamtéž*, s. 279–284 (článek vyšel v září 1949).

24 Viz BELÁK, Karol: Demokracia bojujúca. In: *Tamtéž*, s. 477–481 (článek vyšel v únoru 1950); TÝŽ: Na prahu demokratickej suverenity (viz pozn. 21).

25 Skutečnost, že někdo byl proti jednomu totalitnímu systému (nacistickému), nelegitimuje ztotožnění s druhým z nich (viz TÝŽ: Tým, čo sa „nemýlili“. In: *Tamtéž*, s. 538–540; článek vyšel ve dvojčísle z ledna a února 1953). Obě soustavy jsou ostatně stejně protipokrokové (viz L. M.: [SUDA, Zdeněk:] O demokracii obsahovou. In: *Tamtéž*, s. 476 n.; článek vyšel v lednu 1950). A jak se ukázalo, socialismus je slučitelný s různými politickými režimy včetně totalitních (ČERYCH, Ladislav: Pravolevý mýtus. In: *Tamtéž*, s. 503–506; článek vyšel ve dvojčísle z října a listopadu 1950). K tématu „fachidiotismu“ a zneužití vědy v obou režimech viz MATĚJKA, Ladislav: Je nemravná věda vědou nevědeckou? In: *Tamtéž*, s. 529–532 (článek vyšel v únoru 1952).

26 WILLARS, Christian [KOSTRBA-SKALICKÝ, Oswald]: *Die böhmische Zitadelle: CSR – Schicksale einer Staatsidee*. Wien – München, Herold 1965, s. 266 n., 292, 304 n., 328, 335 ad. K podobným typům úvah viz TIGRID, Pavel: Jací jsme, když je zle. In: *Svědectví*, roč. 12, č. 46 (1973), s. 303–320, zde 304 n., 311 a 317; MASTNÝ, Vojtech: Tradition, Continuity and Discontinuity in Recent Czechoslovak History. In: LOBKOWICZ, Nikolaus – PRINZ, Friedrich (ed.): *Die Tschechoslowakei 1945 bis 1970*. München – Wien, R. Oldenbourg 1978, s. 81 nn.; SLÁDEČEK, J. [PITHART, Petr]: *Osmadesátý*. Kolín/R., Index 1980, s. 137 nn. (Praha, Rozmluvy 1990, s. 137 nn.).

však uvést i „vnitrorakouskou“ ražbu české politiky, která sice znala divadelní hromy, nikoli však poslední vážnost existenčních mezních situací. Taktizováním byla „česká citadela“ v letech 1943 až 1945 zvenčí podemleta, čímž se sice zachránilo tělo národa, avšak „na úkor jeho duše“. Opět jen darovaná svoboda byla znovu nedůstojně prohrána.

Emocionální kritika a její spíše impresionistické nálepky přirozeně vyžadují empirické rozpracování a ilustraci, zejména pak mikrosociologickou analýzu jako doplněk. Antiintelektualismus, antiparlamentarismus a xenofobní nacionalismus, volání po očistě a „pevné ruce“ nebyly jen záležitostí několika tisíc českých fašistů, ale ovládaly pomnichovskou scénu;²⁷ další postoje, jako ústup z veřejného prostoru či uvyknutí pseudopolitickým fasádám „jako by“, byly hromadně nacvičovány za německé okupace. Do jaké míry lze mentální proměny po roce 1938 spolu s Havelkou odvozovat už od populačních a majetkových přesunů, by jistě stálo za prozkoumáním; rozhodující rámec tvořila každodenní právní nejistota a politická deziluze.²⁸ V širších vrstvách se také radikalizovala starší česká distance vůči státu (jako věci „těch tam nahoře“), která umožňovala plynulé přechody k autoritářským podobám vlády (byť bez skutečné autority). Jednalo se však spíše o návrat ke starším formám poddanského chování nežli o totalitární mobilizaci ve vlastním slova smyslu, která – narozdíl od absolutismu – vždy vyžaduje aktivní element fanatické „politické religiozity“.²⁹

U hlavních znaků totalitarismu, jak je navrhoval zvláště Carl Joachim Friedrich (jediná ideologie, jediná masová strana, teroristická politická policie, monopol zpravodajství a zbraní, centrálně řízené hospodářství), ať jsou jakkoli výstižné, zůstávají podle mého názoru nejméně dva nedostatečně osvětlené body. Zaprvé je to historický, genetický aspekt, tj. kontingentní vznik režimu a jeho případné další proměny; zadruhé moment subjektivního zprostředkování, charismatický aspekt vlády,

27 Viz RATAJ, Jan: *O autoritativní národní stát: Ideologické proměny české politiky 1938–1939*. Praha, Karolinum 1997, s. 93 n. a 119 nn.; SLÁDEK, Zdeněk: Vliv nacistické nadvlády na politický vývoj v Čechách a na Moravě. In: *Soudobé dějiny*, roč. 1, č. 4–5 (1994), s. 532–536. Karel Čapek v prvorepublikové *Přítomnosti* (17.1.1934) pranýřoval „strašnou směs troublemství a násilnosti“, která ohrožuje Evropu zbarbarizováním; prvním je vinen intelekt, který své prvorozenství prodává za mísu čočovice (ČAPEK, Karel: *Vzpoua davů*. In: TÝŽ: *O demokracii, novinách a českých poměrech: Výbor z publicistických prací*. Praha, Academia 2003, s. 175).

28 Viz BRENNEROVÁ, Christiane: Cesta k únoru 1948: Teze k výzkumu soudobých dějin. In: *Dějiny – teorie – kritika*, roč. 3, č. 2 (2006), s. 215–230, zde s. 220 n. Autorka zde píše o vynucených procesech sociální a politické nivelizace a o průmyslové koncentraci za německé okupace, na které navázala transformace po květnu 1945, nebo o konvergenci pravicové a levicové kritiky liberalismu. Analogicky o Polsku na cestě do komunistického režimu píše Czesław Miłosz v knize *Ztročený duch* (Praha, Torst 1992).

29 Viz úvod ke sborníku: HILDEBRAND, Klaus (ed.): *Zwischen Politik und Religion: Studien zur Entstehung, Existenz und Wirkung des Totalitarismus*. München, R. Oldenbourg 2003.

nutnost neustálého entuziasmu, do něhož je obyvatelstvo uváděno kultem vůdce a hrdinů, sebeopojováním ze zdánlivého vlastnictví výlučné pravdy, svého druhu sakrálním jazykem a dalšími prvky náhražkového náboženství. „Totalitární systémy jsou upevňovány v nitru svých subjektů. (...) Pouhé souputnictví nestačí.“³⁰

Funkcí těchto základních kamenů totalitarismu je vyřadit další zdroje udílení smyslu, upevnit pospolitost, získat loajalitu a oddanost; a zdá se mi funkčně málo významné rozlišovat, zda režim instrumentalizuje „potulné“ politicko-religiózní prvky nebo je *de facto* nahrazuje rozvinutím autentických, typických náboženských rysů, které zprostředkovávají poslední hodnoty, platné i za hranicemi politické moci.³¹ Lidé jak známo i dříve, podle vzoru nábožensky legitimované tradiční monarchie, obklopovali prvotně světské záležitosti – Francouzskou revoluci, hnutí za národní nezávislost nebo za dělnická práva – náboženskými rituály a symboly. Galerie hrdinů a mučedníků, posvátná vyprávění o kolektivním nebo exemplárním utrpení jednotlivce, diabolizovaných nepřátelích a zrádcích, očekávání přicházející spásy, společné obřady, mýty, posvátná místa a podobně – to vše skovává oslovené, dává jejich společné věci vyšší důstojnost, vylučuje loajalitu jiného druhu: nelze sloužit Bohu a zároveň mamonu. Sekularizovaná společnost nadále vyžaduje náhražkově náboženské pojivo a placebo (*Murti-Bing* Czesława Miłosze) často na nějaký čas úspěšně vyplní vakuum smyslu, takže se přinejmenším posílí vědomí pospolitosti. Politické náboženství, právě v soutěži s tradičními církvemi, přebírá prvky *fascinosum et tremendum*.³²

30 LÜBBE, Hermann: Die Historizität des Totalitarismus: George Orwell's Evidenz. In: MAIER, Hans (ed.): *Totalitarismus und Politische Religionen: Konzepte des Diktaturvergleichs*, sv. 1. Paderborn – München – Wien – Zürich, Schöningh 1966, s. 285–290, zde s. 288. Friedrich sice připouští, že totalitární systémy vznikají v průběhu rozmanitých krizových situací a místo rozumu užívají „magického zaklínání“, avšak „v totalitární ideologii se normativní rovina ztrácí ve faktičnu“ (FRIEDRICH, Carl J.: *Totalitäre Diktatur*. Stuttgart, Kohlhammer 1957, s. 15 n.). František Svátek poukazuje na neideologické rysy některých teroristických opatření v raných 50. letech (SVÁTEK, F.: *Koncept totalitarismu a historikova skepse*, s. 42 – viz pozn. 1). Pro dobu „normalizace“ charakterizuje Milan Šimečka oficiální jazyk jako „reč, která si ani nerobí nárok na zrozumitelnost, je to reč zretele lživá, skreslující, apologetická, smiešna ... nikto jej neverí, nikto ju nepočúva“ (KUSÝ, Miroslav – ŠIMEČKA, Milan: *Prvý rozhovor s druhou generáciou*. In: *TÍŽ: Velký Brat a Velká Sestra: O strate skutočnosti v ideológii reálneho socializmu*. Bratislava, Nadácia Milana Šimečku 2000, s. 11–22, zde s. 21).

31 Hans J. Hockerts mluví o vztahu k čemusi vyššímu a absolutnímu, co „zviditelňuje základní řád věcí za všemi náhodami a iritacemi života“ (viz HOCKERTS, Hans J.: *War der Nationalsozialismus eine politische Religion?* In: HILDEBRAND, K.: *Zwischen Politik und Religion*, s. 45–72, zde s. 54 – viz pozn. 29). Dále viz LINZ, Juan J.: *Der religiöse Gebrauch der Politik und/oder der politische Gebrauch der Religion*. In: MAIER, H. (ed.): *Totalitarismus und Politische Religionen*, sv. 1, s. 129–154.

32 Viz LOEWENSTEIN, Bedřich: *Animal symbolicum? Historicko-antropologické úvahy*. In: *TÝŽ: My a ti druzí: Dějiny, psychologie, antropologie*. Brno, Doplněk 1997, s. 99–132; MIŁOSZ, C.: *Ztročený duch* (viz pozn. 28).

Není zde místo podrobovat zkoumání Stalinovu specifickou směs teroru, administrativního násilí, ideologické a pseudonáboženské halucinace. K tomu poslednímu nesporně náleží spásodějně nabitá víra v historické poslání „předvoje“ lidstva, obsesivní, takřka manichejská představa nepřítelů, jakož i „neprůstředná“ soustava poznatků, která dovoluje chápat komunistickou stranu jako pseudocírkevní instanci, povýšenou nad všechnu kontingenci.³³ Vytváří se uzavřený, spřísaný elitní svazek („lidé zvláštního ražení“), s domněle neomylným speciálním věděním, posilovaný ceremonii, symboly a památníky, kultem mrtvých a živých vůdců, v neposlední řadě také kulturněrevoluční apoteózou „Nového člověka“, horlivým pronásledováním „kacířů“, odpadlíků od „Pravého učení“, ale i tradičního náboženství coby konkurenta.³⁴

3) Abychom se vrátili k české společnosti: byla od roku 1938 vydána totalitní výzvě ze strany dvou expanzivních velmocí a neukázala se přitom vždy imunní. Příčiny, jak víme, byly komplexní. Jedním z činitelů mohla být pokročilá *sekularizace*, která zvláště městské a industrializované obyvatelstvo do značné míry zbavovala tradičních církevních vazeb. Střízlivě racionální životní rozvrhy, které třeba přisuzovat i mentalitě početných českých „kovorolníků“, netřhnou, obecně řečeno, k extrémům, rizikům a mučednictví; i náhražkové náboženství nacionalismu zpravidla formovalo jen povrch převládajících „maloburžoazních“ životních norem. Také husitsko-masarykovská státní ideologie první republiky ovlivňovala obyvatelstvo jen vnějškově a rétoricky; katolické a nečeské vrstvy jí nebyly trvale oslovovány,

33 Viz BEYRAU, Dietrich: Das bolschewistische Projekt als Entwurf und als soziale Praxis. In: HARDTWIG, Wolfgang (ed.): *Utopie und politische Herrschaft in Europa*. München, R. Oldenbourg 2003, s. 13–39, zde s. 14 n. Autor mluví o mystickém spojení strany a proletariátu, neustálém nuceném vyznávání víry a hledání „Nového člověka“ (tamtéž, s. 22–24), o Moskvě jako „hierocentru“ a „rudé Mekce“, sakralizaci vnitřního světa a diabolizaci světa vnějšího, „habituální schizofrenii“ (tamtéž, s. 28). Ještě ponížený Alexander Dubček ve svém telegramu u příležitosti smrti Josefa Smrkovského lítostivě konstatoval: „Ani to mu nenechali, zač žil celý život – členství ve straně.“ (DUBČEK, Alexander: Abschied von Josef Smrkovský: Aus dem Kondolenzbrief an Frau Smrkovská. In: FILIP, Ota – TIGRID, Pavel (ed.): *Kontinent Sonderband Prag: Unabhängiges Forum nicht-exilierter tschechoslowakischer Schriftsteller*. Darmstadt, Kontinent Verlag 1976, s. 67.)

34 RIEGEL, Klaus-Georg: Der Marxismus-Leninismus als politische Religion. In: MAIER, Hans – SCHÄFER, Michael (ed.): *Totalitarismus und Politische Religionen: Konzepte der Diktaturvergleichs*, sv. 2. Paderborn – München – Wien – Zürich, Schöningh 1997, s. 75–128. Proti tomuto pojetí viz HILDERMEIER, Manfred: Kommunismus und Stalinismus – „Säkularisierte Religion“ oder totalitäre Ideologie? In: HILDEBRAND, K.: *Zwischen Politik und Religion*, s. 91–112, zde s. 91 nn. a 108 nn. (viz pozn. 29). Autor považuje pojem politického náboženství, pocházející od Erika Voegelina (1938), navzdory četným pseudonáboženským rysům, za nepřesný a nespécifický na to, aby mohl vystihnout stalinismus, natož komunismus.

zatímco od roku 1945 paradoxně skýtala mnoho styčných bodů pro nacionálně-plebejsky agitující Komunistickou stranu Československa.³⁵

Teroristické rozbití a postupné „zarovnávání“ všech sfér a sociálních struktur, zahájené o tři roky později, bylo jistě provázeno „zniterněním vnější nesvobody“, masovými rituály oddanosti poslušných, zstrašených a zmatených jedinců, kultem vůdce a atmosférou ztráty skutečnosti.³⁶ Režim počátku padesátých let se však v rostoucí míře odpojoval od svých národních a historických předpokladů, od národních zájmů, ba dokonce od autentického marxismu jako své původní legitimizační základny. Vládnoucí strana, degradovaná na místodržitelství, napodobovala závazný sovětský obraz společnosti včetně jeho praxe rozpoutaného násilí a subjektivní zvrůle. Připravenost ignorovat zdravý lidský rozum a právní vědomí nabývala, alespoň ve stranickém kolektivu, orwellovských rysů: realita současnosti i minulá byla „k dispozici“ jakékoli manipulaci, oběti nestačilo jen degradovat a likvidovat, pokud možno s tím měly ještě souhlasit.³⁷

35 Viz ŠEBEK, Jaroslav: Nationalisierende Tendenzen im konfessionellen Bereich. In: ZÜCKERT, Martin – HÖLZLWIMMER Laura (ed.): *Religion in den böhmischen Ländern 1938–1948: Diktatur, Krieg und Gesellschaftswandel*. München, R. Oldenbourg 2007, s. 31–47; SCHULZE WESSEL, Martin: Vom ‘Kulturkampf’ zum Konsensprinzip: Kulturpolitische Voraussetzungen des kommunistischen Coup d’État. In: *Tamtéž*, s. 19–30; TÝŽ: Katholik und Staatsbürger? In: TÝŽ (ed.): *Loyalitäten in der Tschechoslowakischen Republik 1918–1938: Politische, nationale und kulturelle Zugehörigkeiten*. München, R. Oldenbourg 2004, s. 179–191; LOEWENSTEIN, Bedřich: Revoluce a utopie – na dvou příkladech. In: TŮMA, Oldřich (ed.): *Historik v soudobých dějinách: Milanovi Otáhalovi k narozeninám*. Praha, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, v. v. i., 2008, s. 154–164.

36 Viz MACURA, Vladimír: *Šťastný věk: Symboly, emblémy a mýty 1948–1989*. Praha, Pražská imaginace 1992 (nové vydání, rozšířené o další statě: *Šťastný věk (a jiné studie o socialistické kultuře*. Praha, Academia 2008). Po únoru 1948 bylo zničeno na 27 milionů knih (HOLÝ, Jiří: *Česká literatura od roku 1945 do současnosti*. Praha, Český spisovatel 1996, s. 34 nn.). Výsledkem militarizace země byla mj. armáda v počtu 240 tisíc mužů (KOCIAN, Jiří: Komunistické Československo po roce 1948. In: *Česko-slovenská historická ročenka 2005*. Brno, Masarykova univerzita 2005, s. 143–150, zde s. 146). V důsledku všeobecného postátnění vznikla „společnost státního zaměstnanectva“ jako „historicky ojedinělý sociální útvar“. „...státně socialistické znevolnění ... generovalo svého druhu poddanské postavení a odpovídající mentalitu, nebo aspoň dispozice k ní.“ (KŘEN, Jan: *Dvě století střední Evropy*. Praha, Argo 2005, s. 636.)

37 „S klidem náměsíčníků šmahem ničí po celá staletí pozvolna budované a nikdy nedokončené dílo politické kultury – mechanismy omezování moci, vyrovnávání sil a právních záruk.“ (ARON, Raymond: *Opium intelektuálů*. Praha, Mladá fronta 2001, s. 170 a dále 133.) „Vítězství nezměnilo nic. Úprk vpřed pokračoval, od jedné kalamity k další. Centrum moci ‘řídilo’ společnost, s níž většinou ztratilo styk.“ (KOENEN, Gerd: *Utopie der Säuberung*. Berlin, A. Fest 1998, s. 376.) „Radikální přetěti dějinami podmíněných myšlenkových spojů a vztahů v únoru 1948 se pak projevovalo ... ztrátou schopnosti souvisle myslet...“ (PREISNER, Rio: K elementární fenomenologii pounorové doby. In: TÝŽ: *Až na konec Česka*. Purley, Rozmluvy 1987, s. 35 a dále 163 nn.); NEUTATZ, Dietmar: Stalinismus in der Tschechoslowakei? In: BRANDES, Detlef – ANDĚL, Michal – BOJAR, Martin – LABISCH, Alfons – RUZICKA, Thomas (ed.): *Mensch und Medizin in totalitären und demokratischen Gesellschaften*. Essen, Klartext 2001, s. 101–110.

Je přirozené, že se „holistická státní konstrukce“ se svou „směsí brutality a entuziasmu“³⁸ dala udržet jen krátkodobě, za válečné hrozby a na úkor lidských i materiálních zdrojů. Po despotově smrti se přiznávají jeho „chyby“; pod bezelstně zavádějícím heslem „kritiky kultu osobnosti“ se „pozůstalí“ snaží zachránit jádro zkompromitovaného projektu. Za růžovým mlžným závojem iluzorních mocenských fantazií se znovu vynořují obrysy vlastní reality a společnosti, která je víc než „mocí hnětené těsto“.³⁹

4) Minervina sova jak známo zahazuje svůj let za soumraku, a také sebepoznání diktátorského režimu začíná až poté, co přešly největší hrůzy: poté co byly oficiálně přiznány, se pro mnoho komunistů, a to nejen intelektuály, staly kamenem úrazu a důvodem pohoršení, pocit studu pak zřetelným motivem jejich jednání. Bylo by nerealistické vytýkat jim, že „si otevřeli kráček se zklamanou vírou“ (jak to formuloval Petr Pithart), aniž se vzdali samotné víry; že usilovali o odstranění údajných deformací nadále vyznávaného socialismu, o pouhou kritiku „degenerace moci“ a obnovení „socialistické zákonnosti“ atd.⁴⁰ Za podmínek jen polovičaté sovětské destalinizace a vlády mocenského aparátu, namočeného do politických zločinů, bylo možno očekávat leda dílčí uvolňování, nikoli však úplnou demokracii. Zděšení ze stalinské paranoie bylo jistě subjektivně brzděno snahou neohrozit samotný socialistický (recte komunistický) projekt, vrátit se k jeho domnělé humánní podstatě; dějiny však (jak si dobře uvědomuje právě Miloš Havelka) vždy dělají lidé vycházející ze své generační ražby a svých traumatických zážitků, nikoli z našeho stavu vědění.

Pro vlastní držitele moci bylo srozumitelné přinejmenším volání po funkční racionalitě selhávající mašinerie, což znamenalo vzdát se zvláště a kontraproduktivního násilí a jako další krok (s jistým zaváháním) také obnovit autonomní společenské sféry, chráněné před neodbornými zásahy: v první řadě se to týkalo hospodářství, v souvislosti s ním pak i vědy, soudnictví a kultury v užším smyslu. Tato autonomizace, stejně jako uplatnění vlastních národních zájmů uvnitř satelitní soustavy, se

38 BOYER, Christoph: Der Beitrag der Sozialgeschichte zur Erforschung kommunistischer Systeme. In: BRENNER, Christiane – HEUMOS, Peter (ed.): *Sozialgeschichtliche Kommunismusforschung: Tschechoslowakei, Polen, Ungarn, DDR 1948–1968*. München, R. Oldenbourg 2005, s. 13–32, zde s. 17.

39 Tamtéž, s. 24. „Jménem této ideologické jednoty ... byly pošlapávány velké historické hodnoty našich národů, které se nabízely jako přirozený základ socialistické přestavby naší společnosti.“ (PELIKÁN, Jiří (ed.): *Das unterdrückte Dossier: Bericht der Kommission des ZK der KPTSch über politische Prozesse und „Rehabilitierungen“ in der Tschechoslowakei 1949–1968*. Wien, Europa 1970, s. 299 n.)

40 Srv. tvrdou kritiku reformních komunistů u pseudonymního autora Jana Miloty (MILOTA, Jan: Dreierlei Tschechen oder: Brief an uns selbst. In: FILIP, O. – TIGRID, P. (ed.): *Kontinent Sonderband Prag*, s. 125–133 – viz pozn. 33).

jak známo dařila jen v daných mezích a nikoli všude. Přechodem od všudypřítomného teroru, iracionálního výkonu moci a pseudonáboženského sebeopájení k poměrně strážlivé politice policejně-byrokratické „systémové údržby“, vypočitatelnosti a dílčí liberalizace se pojem totalitarismu coby charakteristika poststalinistického režimu přežil.⁴¹

Také tváří v tvář neustále se diferencující průmyslové společnosti a vysokému procentu relativně dobře vyškolených techniků a kvalifikovaných dělníků bylo pochybené používat brutálních totalitních metod, které ovšem měla diktatura nadále v záloze. Kromě toho bylo nespornou skutečností, že v zemích středovýchodní Evropy, sovětizovaných až po roce 1945, navzdory úpadku (či neexistenci) liberální politické kultury se nepodařilo zcela vyhladit stopy zkušeností s občanským právním státem, jakož i užší styky s ekonomicky vyspělejším Západem, takže značná část obyvatelstva si zachovala latentní povědomí „normálnosti“ v tradici občanské společnosti. Starý mocenský aparát, znejistěný odhalením stalinských zločinů, se tak už neodvažoval vládnout otevřeně teroristickými prostředky, tím spíše že hospodářské neúspěchy se nedaly popřít, dělnictvo se vrátilo ke své strážlivé mentalitě a někdejší iluzorní představy budoucnosti narážely na obecnou skepsi.

Sovětský svaz byl od roku 1956 do značné míry odmytologizován a také minulost po částech odtabuizována; tuhý centralismus nadutého, málo kvalifikovaného aparátu byl snášen už jen s nevolí a cynismem. Zhruba od roku 1962 se ve vládnoucí straně proti dogmaticky ustrnulému aparátu prosazovalo nové vědomí, které dosahovalo dílčích úspěchů v podobě váhavých ekonomických reforem, rehabilitací, uvolňování ideologické cenzury u vědeckých a literárních děl a také prolamování kulturní izolace.⁴²

Na závěr učiním malou poznámku na okraj „ve vlastní věci“. K dobovým snahám o vypořádání s totalitní minulostí by bylo možno přiřadit souběžné, méně spektakulární výzkumy fašismu z šedesátých let, které (rovněž bez užití pojmu totalitarismu) vrcholily – a také skončily – v roce 1969 pražskou mezinárodní konferencí

41 Raymond Aron, který tíhl k zachování pojmu totalitarismu i pro brežněvovskou éru, vedle toho navrhoval termín *idéocratie militarisée*; ve většině satelitních států totiž už nemohla být o totalitarismu řeč (ARON, Raymond: *Plädoyer für ein dekadentes Europa*. Berlin, Ullstein 1978, s. 191 a 383 nn.); k tomu viz i SEUBERT, Harald: Erinnerung an den 'Engagierten Beobachter' in veränderter Zeit. In: MEIER, H. – SCHÄFER, M. (ed.): *Totalitarismus und Politische Religionen*, sv. 2, s. 311–342, zvláště s. 328 n. (viz pozn. 34); SVÁTEK, F.: Koncept totalitarismu a historikova skepse, s. 41 (viz pozn. 1).

42 Viz HEJZLAR, Zdeněk: *Reformkommunismus: Zu Geschichte der Kommunistischen Partei der Tschechoslowakei*. Köln/R. – Frankfurt/M., Europäische Verlagsanstalt 1976, s. 72 n., 92 n., 113 n. a 117 nn.; PELIKÁN, J.: *Das unterdrückte Dossier*, s. 36 n. a 159 n. (viz pozn. 39). S totálním vystřízlivěním vůči socialistickým perspektivám v 70. a 80. letech se začíná nenuceně – a často ovšem nekriticky – používat pojem totalitarismu v českém samizdatu.

„Fašismus a Evropa“.⁴³ Režim historické práce o fašismu zpočátku podporoval, a ovšem také propagandisticky zneužíval k účelům politickým; ve svobodnějším ovzduší se nabízela šance toto studium zvědečtit, ba obrátit jeho ostří s „revizionistickým“ cílem. (Budíž mi odpuštěno, že přitom nepřihlížím k dalšímu zkoumání, jakým byla aktualizace doby protektorátu Janem Tesařem, a zmiňuji se jen o svých vlastních raných pracích.) V programatické studii o německém antidemokratismu z roku 1965, chápané jako prolegomena k větší práci o předpokladech hitlerismu, jsem podrobil kritické analýze běžné pojetí o zvláštní historické cestě Německa stejně jako oficiální komunistickou formulku o fašismu; pozadí interpretace zde netvoří jen „Německo“ či „krize kapitalismu“, ale spíše křehká, nicméně zachovánihodná moderní *civilizace*.⁴⁴ Za asi příliš širokou škálou referované literatury historické, kulturněsociologické a filozofické cílí studie na normativní koncepci moderny, ze které by mohly být interpretovány civilizační sesuvy a „iracionální slepé uličky“ 20. století. Z tohoto nahuštěného ideového inventáře, v němž byl Stalin vždy zřetelným tichým hostem, vycházela další má zkoumání o „iracionalismu a civilizaci“, „německém válečném zážitku a iracionální kritice civilizace“, „civilizaci a jejích slepých uličkách“,⁴⁵ jakož i řada menších studií, shrnutých pod berďajevovským titulem *Středověk dvacátého století* (větší část jeho nákladu však už šla do stoupy).⁴⁶ Dvojí zahrocení těchto statí, jejich implicitní aktualita v rámci intelektuálního reformního úsilí šedesátých let, bylo nabíledni.

43 Viz *Fascism and Europe / Fašismus a Evropa*, sv. 1–2. Praha, Historický ústav ČSAV 1969 a 1970 (ústavní tisk, 289 a 267 stran). Konferenční protokol byl novým ústavním vedením v roce 1970 potlačen a dalším bádáním v podstatě ignorován. Moje tehdejší zpráva o sympoziu byla dodatečně otištěna až roku 1999 (viz LOEWENSTEIN, Bedřich: *Fašismus a Evropa: Glosy k mezinárodnímu sympoziu*. In: PREČAN, Vilém (ed.): *Bedřich Loewenstein: Grenzüberschreitungen oder der Vermittler / Překračování hranic aneb zprostředkovatel. Festschrift zum 70. Geburtstag eines europäischen Historikers / Jubilejní spis k 70. narozeninám evropského historika*. Praha – Brno, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR – Doplněk 1999, s. 342–351). Můj přepracovaný a rozšířený referát ze sympoza vyšel jako samostatná brožura také až roku 2003 (viz LOEWENSTEIN, Bedřich: *Civilizace a fašismus: Studie z let 1969–1971*. Praha, ÚSD AV ČR 2003).

44 TÝŽ: Zur Problematik des deutschen Antidemokratismus. In: *Historica*, č. 11. Praha, Nakladatelství ČSAV 1965, s. 121–176.

45 TÝŽ: *Irrationalismus und Zivilisation*. Braunschweig, Sonnenberg 1965 (přepracovaná a rozšířená česká verze vyšla ve *Filozofickém časopise*, roč. 14, č. 1 (1966), s. 45–60); TÝŽ: Německý válečný zážitek a iracionální kritika civilizace. In: *Československý časopis historický*, roč. 14, č. 4 (1966), s. 521–547; TÝŽ: Die Zivilisation und ihre Sackgassen. In: *Futurum: Zeitschrift für Zukunftsforschung*, roč. 1, č. 2 (1968), s. 205–224 (článek je otištěným referátem „Civilizace a její slepé uličky“ z konference o sociálních a lidských souvislostech vědecko-technické revoluce v Mariánských Lázních v dubnu 1968). Oba posledně uvedené příspěvky také vyšly německy v autorově knize *Plädoyer für die Zivilisation* (Hamburg, Hoffmann & Campe 1973).

46 TÝŽ: *Středověk dvacátého století*. Praha, Horizont 1970.

Zmiňuji-li se o těchto zapomenutých raných pracích, nemělo by to být chápáno jako daň autorské samolibosti, nýbrž jako doplněk celkového obrazu ovzduší československých šedesátých let. Termín „totalitarismus“ se v nich přirozeně neužíval, dokud byla naděje na jakžtakž snesitelnou reformu „posttotalitního autoritarismu“, analogickou k současné liberalizaci frankistické diktatury; ale i na Západě se v té době od pojmu totalitarismu upouštělo, aby prý nepřekážel uvolňování napětí. Třebaže pražské náběhy studií o fašismu zůstaly nepovšimnuty, z pohledu dnešního historického diskurzu bylo produktivní vyzdvihovat na tomto tématu iracionálně,⁴⁷ rysy pseudonáboženské a proticivilizační. Také důraz na *válku* jako otce a vzor totalitních slepých uliček 20. století se ukázal plodný, mimo jiné totiž poukazoval na obdobnost obou „sekundárních kultů“.

47 Sociolog Hans Joas označuje sběrný pojem iracionálna za analyticky bezcenný (JOAS, Hans: *Kriege und Werte: Studien zur Gewaltgeschichte des 20. Jahrhunderts*. Weilerswist, Velbrück 2000, s. 20). Používal jsem jej svého času jako protiklad racionálního, na zájmy orientovaného jednání, a ovšem jako vypovězení hodnot mírového měšťanského světa práce. S Joasovým varováním před „falešným uklidněním“, pokud jde o důsledky modernizace, bych souhlasil; nikoli však s formulí, že barbarství není protikladem, nýbrž „základním principem moderní společnosti“ (*tamtéž*, s. 32 n.).